

Валер'ян Підмогильний: Сходини в небо...

*«І снилось йому, - ось драбина поставлена на землю,
а верх її сягав аж неба. І ось АнголиБожівиходили й сходили по ній.
І ото Господь став на ній і промовив: "Я Господь, Бог Авраама,
батька твого, і Бог Ісаака. Земля, на якій ти лежиш, -
Я дам її тобі та нащадкам твоїм. І буде потомство твоє, немов порох землі.
І благословляться в тобі та в нащадках твоїх всі племена землі.
І ось Я з тобою, і буду тебе пильнувати скрізь, куди підеш,
і верну тебе до цієї землі, бо Я не покину тебе...»*

Книга Буття, 28:12-17 (переклад Огієнка).

Валер'ян Підмогильний...

Все, що ми про нього знаємо, - тільки сходини тієї алегоричної драбини, якою він здіймався разом із своїм драматичним часом, випростовуючи дух із полону тіла...

Феномен в українській літературі першої половини ХХ століття: майстр психологічної прози, митець-філософ, перекладач з французької творів Франса, Доде, Вольтера, Бальзака, Дідро, Мопассана, Меріме, Гельвеція, Мальро, про які академік О. Білецький ще за життя письменника сказав, що ними «сміливо може пишатися українська література».¹

Обізнаний, як ніхто з українських письменників 20-30-х років, на філософії Спінози, Кіркегора, Шопенгауера, Канта, Ніцше, Фройда, Підмогильний одним з перших в європейській літературі став провісником «філософії існування».

Засновник екзистенціалізму С. Кіркегор стверджував, що «...немає людини, яка б не відчувала хоч трохи відчаю, нема людини, в чиїх сокровенних надрах не чаїлась би якась стурбованість, тривога, дисгармонія, якийсь страх перед невідомим або чимсь таким, що його вона навіть не бажає усвідомлювати («Хвороба до смерті»)».² Тож проблема зіткнення в людині світлого й темного, раціонального та ірраціонального, духовного й статевого, психічного та інтелектуального знайшла відтворення в прозі Підмогильного: від перших оповідань до останньої «Повісті без назви», де письменник, «здається дійшов бажаного синтезу».³ Устами Городовського В. Підмогильний проголосив, пророче що до «крові», кредо митця: «Годі ви не спатимете ночей. Ваші думки витимуть, як голодні собаки. І кожен рядок ви писатимете власною кров'ю, а це єдина фарба, що ніколи не втрачає блиску».⁴

Рік 2017 в Україні проходить під знаком воскресіння Українського Відродження, найяскравішою постаттю якого був наш земляк Валер'ян Підмогильний, страчений у рік «Великого терору» 1937-го...

Кожен його рядок дійсно писався «власною кров'ю». Щоби безпристрасно зобразити людину свого часу він мав вийти, за М. Бердяєвим, «за межі даного світу».⁵ Як геній він знаходився вже в майбутньому, передбачаючи катастрофізм України ХХІ ст. Його новела «Іван Босий» – зразок, апокаліптичного за суттю, міфологічного за формою, письма:

«І сказав мені Бог: "Великий гріхсодіяли люди. Вони кинулись один на одного, мовоскаженілівовки, забувши, що я кожному дав те, щопотрібне. Вони прийняли й на

¹Білецький О. Зібр. праць: У 5-х тт. – К., 1966. – Т. 5. – с. 606.

²Білоцерківець Н. Сартр і наша сучасність // У кн.: Сартр Ж. П. Нудота. Мур. Слова. – К., 1993. – С. 460.

³Мельник В. Суворий аналітик доби Валер'ян Підмогильний в ідейно-естетичному контексті української прози першої половини ХХ ст. // Досвід кохання і критика чистого розуму. Валер'ян Підмогильний: Тексти та конфлікт інтерпретацій. Упорядник О. Галета. – К.: Факт, 2003. – С.351.

⁴Там само. – С. 352.

⁵Бердяев Н.А. Смысл творчества / Бердяев Н.А. Философия свободы. Смысл творчества. М., 1989, – с. 24.

покуті посадили дітей Антихриста, щопідбурюють їх на беззаконня, обіцяючи рай на землі. Вони мислять себе вищими за Бога і в засліпленні споруджають новобаштувавілонську. О божевільні, я скараю їх посухою, як колись скарав був потопом. Я замкнув усі дощі, і крапля води не впаде на землю. Висихатимуть криниці, річки й моря, никнутиме хліб по степах, і люди жертимуть одне одного тим, що всі захотіли ласувати. Матері роздиратимуть свої діти, як вовчиці, всі багатства, на які поласились люди, їм ні на що не здадуться, й той рай, що обіцяли їм діти Антихриста, буде їм пеклом, прокляттям і смертю».⁶

На межі століть письменник, як і його видатні предтечі, звертався до душі людини і ставив старі, як світ, екзистенційні питання: «Як можна бути вільним, Евкріте, коли маєш тіло?» (А. Франс. Таїс) або «бути чи не бути?».

Звідки ж виток такого сприйняття всесвіту? З дитинства або ж щераніше?..

Сходина 1. Писарівка. Чаплі.

Хлопець виріс у селянській родині. Народився 2 лютого 1901 року у с. Чаплі на Катеринославщині. Село виросло понад Дніпром з хутора давнього запорозького займища на землях низових козаків Козацької паланки.

«Супроти острова Кодачка, на лівому березі Дніпра, простяглося село Чаплі. Село Чаплі, як і село Огринь, недавнього віку: воно засновано в 1780-1781 рр. і належало кн. Прозоровському, виникло саме тоді, коли з наказу кн. Потьомкіна полковник М. Л. Фалієв викликав сюди тисячі війська та робочого люду прочищати пороги Дніпрові. Тоді Чаплі заселено народом семейним, осілим, вільним, який прийшов туди «в вільні козацькі степи для роботи».⁷

Безкрайній степ, Дніпро, химерні пороги; легенди, перекази про старі часи, «тужливий спів матерів» та нескінченна важка праця селян впливали на неординарну дитину.

Батьки Валер'яна – Петро Якович Підмогильний та мати Мокрина Семенівна з села Писарівки Павлоградського повіту Катеринославської губернії. Землі своєї не мали, батько служив конторником в економії графа Воронцова-Дашкова в селі Чаплі, мати – малоосвічена селянка, весь час працювала коло землі. Відзначалася природньою інтелігентністю, розумом. 1907 р. П. Я. Підмогильний купує неподалік Писарівки на березі річки малої Тирси землю і будує хутір, що в народі звався Собачим. Тут і були написані перші оповідання В. Підмогильного. Степові краєвиди Писарівки вгадуються в оповіданні «Ваня», повному дитячих жахів, містики та спокути: «Ваня йшов у глиб степу. Тут не було жодних шляхів і стежок, того що сюди не їздили й не ходили. Рівчак був далеко. Його проривала дощова вода, й з кожним роком він робився глибшим і страшнішим. Серед рівного степу він зненацька крутими прірвами спадав униз, жовтіючи своїми глиняними стінками. Немов навмисно був вирваний шматок степу, щоб показати, що всередині степ жовтіший, ніж на поверхні».⁸

Батьки мріяли дати дітям освіту, особливо матір. Спочатку Валер'ян відвідував церковно-парафіяльну школу в Чаплях. До старшої сестри Насті запрошували навіть вчителя з французької, і хлопчик відчував й в собі зацікавлення та хист до іноземної мови.

Сходина 2. Катеринослав. «Важкі питання юнацького віку».

⁶Підмогильний В. Іван Босий. <http://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1916>

⁷Каргопольцев. Путеводитель по р. Днепру и его порогам. Екатеринослав, 1888. – 198.

⁸Підмогильний В. Ваня // Підмогильний В. Оповідання. Повість. Романи. – К.: Наукова думка, 1991. – с. 58. Далі цитується здебільшого за цим виданням.

1910 р. Валер'яна віддали до 1-го Катеринославського реального училища⁹, де він вивчав переважно точні науки та водночас опановував російську, німецьку та самотужки французьку мови. «Писати почав ще в середній школі, вміщаючи свої оповідання в шкільному журналі під псевдонімом «Лорд Лістер»– наслідок, як признався письменник, божевільного захоплення пінкертонівською літературою»¹⁰. У старших класах учень звертався до європейської літератури та філософії, чому сприяв один з викладачів училища Петро Єфремов¹¹. Саме тоді почалося і захоплення Анатолем Франсом.

Одне з ранніх оповідань В. Підмогильного «Важке питання» (березень, р. 1917) було написано ще в училищі й згодом привертало увагу всіх дослідників його творчості: «Справді, не може не дивувати, як шістнадцятилітній автор намагається осмислити художнім словом стан свого ровесника, гімназиста Андрія, що болісно вирішує біологічне невідворотне і важке питання: як переступити поріг фізіологічного становлення «чоловічої зрілості». Він хотів бути таким, як старший друг Микола, котрий вчащає вже до повії. Але Андрія стримує відразу і острах порушити заповіді Святого письма, на яких він вихований. Юнак страждає під вагою пережесних домагань. Тут уже в зародку вбачається те концептуальне сприйняття світу, що стане домінуючим творчого методу письменника».¹² На початку 1930-х підліткове оповідання один із радянських критиків виставе на докір його аполітичності: «Початок революції. Всі зацікавлені нею відповідно до свого класового становища, в тій чи іншій формі беруть в ній участь по сей чи по той бік барикад. А 16-літній письменник, учень Катеринославської реальної школи, Валеріан Підмогильний, ніби не бачить того, що діється навкруги. Він розв'язує художньо «важке питання» юнацького віку в душі Вайнінгера й Венекінда й пише новелу з таким заголовком».¹³

Навесні 1917 р. розпочалася революція. Російськомовне училище перетворилось на 1-у Катеринославську реальну школу, де учням ще рік викладали українську мову, літературу, історію та географію України. 1918р. Підмогильний з усіма «відзначаючими» оцінками одержав свідоцтво про закінчення школи.

За часів Директорії в Катеринославі відкрився університет, студентом математичного факультету якого став майбутній письменник. Через визвольні змагання, матеріальну скруту, голод він залишив навчання. 1919-1920-й рр. працював у відділі народної освіти на посаді секретаря секції художньої пропаганди. Викладав математику в школі ім. Івана Франка (будинок музею «Літературне Придніпров'я»), вчителював у Павлограді, де тоді жили його батьки.

Навесні 1919 р. на чолі з професором П. Єфремовим в «Українському видавництві» Січеслава почав виходити літературно-науковий і педагогічний збірник «Січ» (назва нагадувала про давню історію козацького краю і про бажання інтелігенції міста бачити Катеринослав Січеславом). У першому випуску збірника були видруковані оповідання В. Підмогильного «Гайдамака» і «Ваня». Восени того ж року з'явився другий випуск «Січі» з його оповіданням «Старець». 1920 р. в «Українському видавництві» під № 63 серії красного письменства вийшла перша книжка В. Підмогильного «Твори. Т.1», до якої увійшло дев'ять оповідань: «Старець», «Важке питання», «Ваня», «Гайдамака», «Добрий бог», «На селі», «На іменинах», «Дід Яким».

⁹Зараз корпус ДНУ ім О. Гончара, проспект К. Маркса, 36.

¹⁰Рильський М., Лебідь А. За 25 літ. – Харків, 1926.

¹¹Петро Олександрович Єфремов (1883 -1930) - український літературознавець, критик, фольклорист, перекладач. Вихователь катеринославської літературної молоді. 1929 р. був притягнутий до справи СВУ (Спілки Визволення України).

¹² Мельник В. Суворийаналітик доби. Валер'ян Підмогильний в ідейно-естетичному контексті української прози ХХ ст. – К., 1994. – 56 – 57.

¹³Музичка А. Творча метода Валеріяна Підмогильного // Червоний шлях. – 1930. - № 10. – С. 107.

Першими поцінувачами творчості письменника були січе славці Петро Єфремов, Дмитро Яворницький, Валер'ян Поліщук, Трохим Романченко.

Оленько¹⁴ в бібліографічній замітці в «Українському пролетарі» (ч. 35/16 за 1920 р.) з приводу видання книги помітив, що «Валеріан Підмогильний має стиль і манеру». Змістовною аналітичною розвідкою «Поет чарів ночі» про творчість молодого письменника на шпальтах збірника «Вир революції» (1921) одізвався В. Юноша (П. Єфремов).

«В. Підмогильний перш за все лірик, письменник занадто заглиблений у самого себе, в свої часом і зовсім скороминуші почування й переживання, письменник абсолютно не «сучасний» (хоч і пише іноді про червоноармійців, червоногвардійців, гайдамак і ін.), тому то так мало в нього відгуків на «день біжучий»... В часи, коли так химерно у всій своїй крайній полярності, переплітається утопія і дійсність в величезних масових рухах, він «на варті страждання», а не радості людини... В особі В. Підмогильного в нашій сучасній літературі з'явився дійсний поет-лірик, поет чарів ночі, молода, свіжа, багатонадійна сила з сталим інтересом до психологічних проблем...»¹⁵

«Важкі питання» опановують душами молодих героїв В. Підмогильного, шматують їх, виснажують, вселяють відчуття відрази, провини, слабкодухості. Актуальні й нині проблеми психології безгрунтянства, наслідками яких є відчуття несталості, тривоги, страху, знецінювання людської особистості, а звідси й втрата сенсу існування, – простежувалися в малій прозі В. Підмогильного а саме, оповіданнях «Важке питання», «Старець», «Добрий Бог», «Гайдамака», «В епідемічному бараці», «Третя революція», «Сонце сходить», «Військовий літун», «Історія пані Ївги».

Здебільшого вони відносяться до катеринославського періоду життя автора, тому дух місця можна відчути на рівні його топосів, як упізнаваних, так і закодованих. Реальні події в прозі молодого письменника, тобто революція, визвольні змагання являють собою лише тло, на якому відбувається існування «людської душі, її стани, її рухи в таких чи інших обставинах, усі ті світла й тіні, які вона кидає на ціле своє оточення залежно від того, чи вона весела, чи сумна».¹⁶

Коли Бог покинув свої створіння, вони лишилися наодинці з безмежним всесвітом, часто ворожим до них, а найбільше байдужим. Але нестерпним було випробування внутрішньою самотністю. Часто у змаганнях між ірраціональним світом та суворою реальністю звичайна людина не витримувала: або ж приборкувала свою душу, знекровлюючи її, або ж – тіло. Саме про це оповідання «Гайдамака», яке було написано влітку 1918р. на Собачому Хуторі під Катеринославом, один з героїв якого «учень сьомого класу К-ської гімназії» Олень «прийшов до гайдамаків того, що був зовсім розчарований у житті й навіть серйозно думав про самовбивство»¹⁷, життя якому здавалося «маленьким, нікчемним і тонким, як він сам»¹⁸ Бог, до якого звертався він гаряче на самоті, «не допомагав йому й тільки мовчки дивився з величного темного образу».¹⁹

Реалізм буття, скривдження асоціювалися з сонцем, натовпом, юрбами людей. Студент Степан з оповідання «На селі», який приїхав з міста «вивчати соціалізм» та випадково вночі закохався в невідому жінку, яка наступного дня не відповіла йому

¹⁴ Псевдонім А. Ніковського. Ніковський Андрій Васильович (1885 – 1942) — общественный, политический деятель, активный член Товарищества Украинских прогрессистов (ТУП) и УПСФ, лингвист, литературовед, журналист.

¹⁵ В. Юноша. Поет чарів ночі Вир Революції, 1921, – с.

¹⁶ Франко І. Збір. творів: У 50-ті т. – Т. 35. - К., 1982. – С. 108.

¹⁷ В. Підмогильний. Гайдамака /Підмогильний В. Оповідання. Повість. Романи. – К.: Наукова думка, 1991. – с. 43.

¹⁸ Там само. – с. 44.

¹⁹ Там само. – с. 45

взаємністю, з відчаєм вигукував: «Я ненавиджу тебе, пекуче сонце! Ти теплом своїм маниш до себе людей, вони виходять із самотніх захистів до купи і, мов зачаровані, губляться в юрбі, юрбою живуть, ніби сили свої віддають їй. Гарячими проміннями та блиском яскравим ти, сонце, єднаєш тисячі людей, і вони, безглузді, забувши про волю давню, роблять однакові рухи, співають разом пісні своїй безсилості та приниженню...»²⁰

В оповіданні «Старець» йдеться про скаліченого робітника Тиміша, жебрака, озлобленого і самотнього, позбавленого навіть крихти кохання у великому Місті-Монстрі.

У В. Підмогильного – не об'єктивна реальність міста, а її екзистенційне сприйняття, що «виникає в уяві окремої людини як урбаністична візія»²¹: «Місто шуміло і хвилювалось, кипіло й реготало. Життя виштовхувало вдень на вулицю його тисячі, десятки тисяч людей, котрі заклопотано бігали, метушились, щось думали, обмірковували, сміялись, плакали, сподівались і, нарешті, помирали, – все це іноді тут же на вулиці, і здебільшого під залізними дахами кам'яних мурів, що самі ж і утворили собі, аби ховатись на ніч для спочинку і кохання. Тих, що знесилені і виснажені хворобами і турботами, конали, якнайшвидше забивали у дерев'яний футляр, кидали у землю, а життя виганяло на спорожніле після них місце нових людей, котрих родило кохання під залізними дахами кам'яних мурів».²²

Ненаявність вільного простору у міських «краєвидах», створених письменником, – стан, споріднений із рефлексіями героїв В. Підмогильного, життя яких виплонуло на бруківку великого міста, щоби «підкорити» його або бути проковтнутими «величезним гадом»²³.

Військовий літун Сергій Данченко, який повернувся замріяним у рідне місто в передчутті кохання, невдовзі позбавляється ілюзій: «Місто зустріло його суворо, і просто в обличчя йому війнував важкий дух руїни. З усіх боків нахилились до нього пошарпані будинки, і вибиті шибки лягали йому тягарями на серце. І хоч п'ять років він тільки й бачив, що розпад і смерть, а не міг погодитись, що місто, де ступала його юнацька нога, так само гніє і розпадається. ... Він почував, що всихає: його серце в'яло...».²⁴ Місто – «болото», що в ньому самі тільки «жаби» щасливі, а кохання купується та продається. Назавжди зрікаючись земного життя, Сергій Данченко поринає у вільну, безмежну височінь неба...

Сходина 3. «Вир революції». «Епідемічний барак».

Літературно-мистецький збірник «Вир революції» (Катеринослав, 1921) є знаковою пам'яткою доби Українського відродження, бібліографічна рідкість (1440 прим.), одне з небагатьох писемних джерел, за яким нині досліджують модерні течії в українській літературі, малярстві, театрі; видання, на шпальтах якого вміщено зразки літературознавчої думки; літопис мистецьких подій у Катеринославі - Січеславі 1921 р. та в інших культурних центрах України. Збірник з'явився в тяжкий для України час стараннями поета-авангардиста Валер'яна Поліщука, професора Петра Єфремова, молодого прозаїка, перекладача, «схильного до психологізму» Валер'яна Підмогильного. У 1920 р. Валер'ян Поліщук у Києві видав перший збірник літгрупи «Гроно», в якому брали участь Гео Шкурупій, Микола Терещенко, Дмитро Загул, Павло

²⁰ Підмогильний В. На селі. – Там само. – с. 93.

²¹ Михайлюк Г. М. Візія міста як концептуальна ідея в прозі Валер'яна Підмогильного <http://litmisto.org.ua/?p=25252>

²² Підмогильний В. Оповідання. Повість. Романи. – К.: Наукова думка, 1991. С. 70-71 // «Бібліотечка української літератури»/.

²³ Там само. – с. 74.

²⁴ Підмогильний В. Військовий літун // Підмогильний В. Оповідання. Повість. Романи. – К.: Наукова думка, 1991. – с. 158.

Филипович, Юрій Меженко та інш. В «Дорогах моїх днів» В. Поліщук згадував: «Зібраний матеріал до другого збірника «Гроно» я повіз із собою до Катеринослава, куди запросив мене І. Немоловський, тоді завідувач губНО. Наші матеріали поповнились оповіданням В. Підмогильного, критикою професора Петра Єфремова і таким чином, як етапдинамізму, влітку 1921 року з'явився «Вир революції». Про те, як я бідувавзнов у Катеринославітоді, та і всі ми, є що розповісти. Їли ми юшку, де плавало кілька галушок. Купити не було за що. У місто заглянула холера. Проте я з Єфремовим тягнув «Вир революції», — він правив коректу, я випускав, сам перевозив тачкою синій цупкий папір, на якому було друковано «Вир», містив нарбутівські кліше, що набрав у Києві, а Підмогильний передруковував нам на машинці нечитабельні тексти, бо збірник набирали учні друкшколи і не могли інакше розібратися. Паралельно я випускав книжку «Вибухи сили» тиражем 200 примірників.

Ходив я у штанях із мішка, подертих по саме неможливе, відпустив бороду, яка тягнулася на шиї з розхристаної брудної сорочки. Босий і без шапки, я, мабуть, мав вигляд дуже мальовничий, бо коли мене зрідка зустрічали мої товариші по катеринославській 1-й гімназії, вони мене не впізнавали, або з подивом запитували, чим я займаюсь, і я, свідомий своєї гідності, відповідав: «Я — український письменник».

Оформлювали збірник відомі українські художники київської графічної школи: обкладинка роботи В'ячеслава Левандовського; фронтиспис до збірника - Марка Кирнарського.

У збірнику надруковано одне з найталановитіших оповідань В. Підмогильного «В епідемічному бараці»; поема «Бунтар» та низка поезій В. Поліщука з його провідною статтею «Динамізм у сучасній українській поезії». Конструктивний динамізм В. Поліщука був у контексті подібних європейських течій. Митець був обізнаний на французькому конструктивізмі Фернана Леже і Ле Корбюзьє; німецькому (Ервін Піскатор, Георг Гросс, Вальтер Гропіус), знайомий і з відомим художнім інститутом «Баухауз». Стрижнева формула динамічного конструктивізму В. Поліщука – урбанізм, індустріалізація побуту, верлібр розвинулася наприкінці 1920-х рр. у концепцію спіралізму. Теоретик нового напрямку в літературі, український Уолт Вітмен розмірковував над архітектонікою віршування та викладав оригінальні думки на шпальтах «Виру»: «Писати строфами обов'язкового розміру, механічно вставляти лишні слова (і це чувається дуже часто навіть у найбільших майстрів слова) тоді, коли я вже все сказав, але ще не зробив п'ятипотрібних тактів – це ж рабство, і поет, який хоче втілити теперішнє життя так або інакше, а воно ж ніяк не піддається, щоб його втиснути в рямці, повинен іти за ритмами життя, ритмом моря, що хвилюється, а не танцювати під штучного тактометра. Це ми бачимо в творах геніального Шевченка...»

Крім «Поета чарів ночі» професор П.Єфремов під псевдонімом П. Тромов надрукував у збірнику статтю, присвячену творчості В. Поліщука – «Від ясної панночки до «Уїтмена», інтелектуальне значення яких не втрачається й з роками.

З розділу «Культурна хроніка» дізнаємося, що П.Єфремов виготував до друку: «Твори А. Кащенка (6 томів), переклад «Короткої історії мови академіка Шахматова, дві праці про Шевченка: «Поема «Марія» і «Слідком за Господом Богом»; працював над темами «Натуралізм в українській літературі» та «Історична повість в українському письменстві»; перекладав історичні романи Г. Сенкевича «Quovadis?», Мережковського «Юліян Апостат» і «Леонардо да Вінчі»; редагував випуски серії «Українські народні байки і казки».²⁵

У примітках до цього розділу редакція давала пояснення щодо назви міста «Січеслав»: «Чому Січеслав, а не Катеринослав? А тому, що пора нам перестати славити розпутного ката українського народу, царицю Катерину II, назвою міста нашого, славити

²⁵В оформленні відомого катеринославського художника М. С. Погрібняка (1898 – 1965).

ту, яка разом з «першим, що розпинав нашу Україну», «друга доконала вдову сиротину» (Т. Шевченко)...».

На початку 1920 р. у Чаплях відкрився тифозний барак: «Невидимою, але відчутливою хмарою скупчилась над селом пошесть та гнала до ненависного всім барака брички з жовтими тремтячими людьми»²⁶. Катеринославська газета «Український пролетар» (орган українських боротьбістів) від 14 березня 1920 р. повідомляла, що в с. Чаплі Любимівської волості Новомоскоського повіту восени 1919 р. лютував висипний тиф: «Люди мерли без ліку». На основі цього факту Підмогильний створив блискучий зразок психологічної прози - оповідання «В епідемічному бараці».

Образ «бараку»-ковчегу є своєрідною метафорою лабіринту людського існування, де над усім панує смерть. З нього якнайшвидше втікають, але невдовзі повертаються, немов у поганому сновидінні. Цей абсурд нескінченний, хоча декому, приміром лікарю, смерть надає сенс існування...

Самотність поглядів однієї з сестер-жалібниць Одарки Калениківни зробила її співницею Бога, що терпів образи від людей, з якими їй доводилося бути та всі їх «вчинки і глум»²⁷. Від фанатичної молитви до Бога «за цих божевільних, грішних людей»²⁸ до майже зневіри в їх переродження – така палітра буття цієї героїні. Якщо не Бог, то кохання – воно може врятувати від порожнечі, відчаю, – сподівалася сестра Прися, – але, з досвіду сестри Ганнусі, й кохання скороминуше... «А занепаде ж врешті кохання, я таки житиму, здатна тільки варити борщ та ночувати з чужою мені людиною... О, який сором це шлюбне життя!»²⁹ – виносить вирок своїм інстинктивним почуттям Прися.

Ганнуся зі своїм синочком Антосем «з єдиним почуттям своєї окремішності»³⁰, що й Сергій Данченко, зневірилася в Бога і була певна, що «то кволі люди вигадали його, щоб була ще одна надія»³¹. Навіть на Великдень «воскреслий Бог не прийшов у барак, і сестра Ганнуся стояла перед ним, як самотній дозорець на варті страждання».³²

«На варті...» й рибалка Охрим – дивак, самотник, ще один із персонажів оповідання «В епідемічному бараці», філософія якого виходила поза межі раціонального. Він тікав від лайки своєї дружини через те, що не хотів господарювати: «А як я можу різати плугами землю, коли знаю, що вона мовчки стогне під ногами тисячі людей?»³³ Антропоморфізм по відношенню до Землі, Сонця, а найбільше до Ночі, є наявним у В. Підмогильного. Згадаймо у «Старці» ніч, немов людина, – така ж самотня: «вона плакала від цього, плакала так само тужливо спокійно, якою й сама була. Замість слів чарівних падали її сльози на землю росою, – холодною, як самотність, чистою, як молнія, тихою, як сум...»³⁴

Не дарма ж П. Єфремов назвав молодого письменника «поетом чарів ночі».

Лише рік минув після виходу першої книжки, а в хроніці «Виру» повідомлялося, що «письменник В. Підмогильний написав повість «Остап Шаптала», а також скінчив переклад з французької мови роману Ан. Франса «Таїс», написавши до нього передмову. Він же закінчує цикл «Повстанці», а також написав оповідання «Комуніст» і «За день». Неймовірно! Хлопцю – двадцять років. Страшенні скрутності, пошесті, і раптом – «Таїс» – один із загальноновизнаних творів інтелектуальної європейської прози...

Сходина 4. «Повстанці». «Третя революція».

²⁶ Підмогильний В. Оповідання. Повість. Романи. – С. 95.

²⁷ Підмогильний В. В епідемічному бараці. – Там само. – с. 101.

²⁸ Там само. – с. 101.

²⁹ Там само. – с. 110.

³⁰ Там само. – с. 103.

³¹ Підмогильний В. В епідемічному бараці. – Там само. – 108.

³² Там само. – с. 113.

³³ Там само. – 104-105

³⁴ В. Підмогильний. Старець. – Там само. – с. 75.

До проблеми «третьої революції» Підмогильний наблизився ще в циклі «Повстанці», нариси з якого частково були надруковані в «Українському пролетарі» (1920), а у повному обсязі, разом з оповіданнями «Іван Босий» та «Проблема хліба», – за кордоном.

В. Підмогильний - очевидець і учасник тих подій. У протоколі допиту слідчим НКВС від 27.ІІ. 1935 р. В. Підмогильний пояснював: «Я брав участь у петлюрівському русі 1918 1919 років... Був Діловодом українського клубу в Катеринославі... У січні 1919 року відступив з петлюрівською армією, але повернувся після того, як ці петлюрівські частини були розбиті григор'івцями...»³⁵

У першому нарисі «Дуть» з циклу «Повстанці» в іменах героїв Тарас, Остап, Андрійко відчутна алюзія на «Тараса Бульбу» улюбленого Підмогильним Гоголя і біблійний мотив «драбини Якова»: «Тарас мовчав. Ніч оддавала йому своє прозоре тіло і стиха дихала сумом. Степ подавав йому міць нерухомості та спокій потужності. Вони йшли далі, обережно ступаючи по землі, немов лізли по драбині на небо».³⁶

Психологія повстанців, що вирушили зі своїх домівок, щоби боронити рідну землю, була Підмогильному близькою і зрозумілою. Тому селянська душа вартового Олекси Стельмаха й волала разом із автором: «Ні, я не хочу бути зіркою, я не покину тебе, земле... Хай житиму я, закутий тугою, хай гнітить мене воля твоя – я носитиму, земле, твої пута».³⁷

«Перед наступом» (таку назву має третій нарис циклу) на межі життя та смерті, ніч, що огорнула козаків Дніпрові сотні «в старому, прогнилому вагоні», відкривала істину кожному про себе: «мрії про волю, жадобу влади, тишу забуття»...³⁸

Прусутність в творах Підмогильного екзистенції смерті завжди лишає його героям право вибору: «або – або»...

Повість В. Підмогильного «Третя революція» (1925), події якої відбуваються в Катеринославі, продовжує повстанський цикл. Автор знову звертається до проблеми взаємин села і міста. Очима «суворого аналітика доби» переживає національну трагедію.

В. Підмогильний, за словами В. Мельника, «глибоко «розтинав» ту буйну вольницю і тоді перед читачем розкривалася безперспективність романтичної незалежності в махновському варіанті, як руйнівної сили, що несла трагедію народів».³⁹ Анархія, маніфестуючи волю усім, легко жертвувала особистістю.

Що осені, коли з вікон літературного музею дивишся на Проспект, то завжди уявляєш, що поруч – Нестор Махно, тільки з вікон готелю «Асторія», дивишся на підвладне йому місто: «...Кам'яне й гордовите, оселя культури й зверхності, воно навколішках прийняло ганьбу від буйного села, що залило його вулиці. Село вийшло з своїх мазанок і стріх, поклато руку на той незрозумілий механізм, звідки йшли усі накази, куди возились податки, де жили дідичі, лунала чужа мова й зникав викоханий у степах хліб. Село прийшло один раз могутнє, і місто стенулося з палкого подиху степів, здавалось, уже підвладних назавсігди. А от сталася тепер революція – похід села на місто».⁴⁰

«Третя революція» – твір, в якому концепт самотності набуває тотальності. Самотні не тільки жертви доби – мешканці міста, представники різних суспільних верств,

³⁵Центральный архив ВЧК-ОГПУ-НКВД Народного комиссариата внутренних дел СССР. – Слідча справа № 1255: У 12 т. – Т. 4 – С. 350 – 351.

³⁶Підмогильний В. Повстанці// <http://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1928>

³⁷Гам само.

³⁸Гам само.

³⁹Мельник В. В. Підмогильний: До 90-річчя від дня народження. – К., 1991 (Товариство «Знання» УРСР) – С. 27.

⁴⁰Підмогильний В. – С. 227 - 229.

життя яких за революції пішло на шкереберть, але й, не зважаючи на велич, сам «диригент смерті»:

Ще змалку я самотній
Та такий і пропаду.
Де ж брати ви мої любі?
Ніхто сльози горкі мені не витер...
І от стою я, мов дуб той,
А кругом тільки хмари та вітер...⁴¹

Головна героїня Ксана, що була ідеалістично захоплена постаттю Нестора Махна, хлопці якого не тільки вбили її чоловіка, а у фіналі оповіді сплюндрували її саму, затишно почувалася серед руїни, бо душа її була вже напівмертвою: «Скрізь була руїна. Ноги дзвінко ступали по битому склу, що шаром вистилало пішоходи. Тут лежали уламки шибок, шматки вітрин, цурупалля, цеглини. Крамниці обабіч роззявили широкі отвори вікон, відкриваючи страшну порожнечу середини: зламані полиці, потрощені стільці, жужми паперу й ганчір'я. За півтори доби вони зі схованок багатства обернулись на безокі ями».⁴²

«Сталкерівські» картини зруйнованого міста накладаються у нашій уяві на реальні образи сучасних «пусток» – відчаю, що несуть війни, коли людина знову лише «коліщатко», що крутиться за чиєюсь волею...

«Люди помирають густіше, ніж горять будинки», — сказав начальник штабу. — Тим-то їхня смерть, здається, не така цікава, як пожежа».⁴³

Сходина 5: «Проблема хліба». «Попутницькі» оповідання.

Восени 1921 р. письменник вирушив до Києва, де недовго працював бібліографом Книжкової палати. Місто обезлюднило через голод. Він виїхав до Ворзеля під Києвом, там викладав українську мову та політосвіту у трудовій школі. Одружився з донькою священика Катериною Червінською. Тема голоду знайшла втілення у циклі його оповідань «Проблема хліба», написаних у 1921-1923 рр. Оповідання «Син» визнане одним з найкращих в українській літературі.

1922 р. у Лейпцигу було надруковане оповідання В. Підмогильного «В епідемічному бараці» (передрук з катеринославського «Виру революції»), у Празі-Берліні в «Новій Україні» (1923. - № 1-2) - новели з циклу «Повстанці», що пізніше стало підставою для його звинувачень. Повернувшись до Києва, письменник вчителював, працював редактором «Книгоспілки», входив до літературних об'єднань Аспис (Асоціація письменників), «Ланка» (пізніше МАРС), представники якої майже всі загинули під час сталінських репресій: Григорій Косинка, Борис Тенета, Євген Плужник; Борис Антоненко-Давидович повернувся після 18 років таборів. Інші зазнали жахливих поневірянь...

В. Підмогильний одним із перших українських письменників торкнувся проблеми голоду в Україні 1921-22-го років. В оповіданнях «Собака» (1920), «Проблема хліба» (1922), «Син» (1923) досліджував градації падіння або духовного піднесення душі. Людина, яка кожною клітиною свого існування не відчула голод, мабуть не змогла б створити такі досконалі психологічні портрети Грицька Васюренка («Син»), студента-«філософа» («Проблема хліба»). Ймовірно, що В. Підмогильний разом із своїм героєм –

⁴¹ Підмогильний В. Третя революція. – Там само. – с. 226. Вірш Н. Махна В. Підмогильний попросив перекласти свого друга поета Є. Плужника.

⁴² Підмогильний В. Третя революція. – Там само. – с. 222-223.

⁴³ Підмогильний В. Повстанці // <http://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1928>

студентом університету, бредучи вулицями Катеринославу, гамуючи голод, повторював: «Cogito, ergo sum».⁴⁴

«Стара правда, що жити можна лише тоді, коли їси, приборала в очах Тимергея якоїсь містичної рації, і, здавалось йому, він щойно спізнав її. Спершу чудним здавалося, що йому раніше потрібний шмат хліба, а потім думка. Кант і борщ. Ніцше й ковбаса.

Тимергей пручався. Перші дні недоїдання силкувавсь переконати себе, що Кант йому дорожчий за ковбасу. Але через три дні облишив...»⁴⁵

Пригадаймо «Голод» Кнута Гамсуна, але ступені голодування його героя-художника далекі від межі, за якою опинився Грицько Васюренко В. Підмогильного, не кажучи вже про реальних українців, доведених до найстрашнішого – окремих випадків канібалізму:

«Ніколи ще серце його не билось так гостро; мов пугою різонула його думка, що він матір свою викинув, як падло, як дохлу собаку. Перше його бажання було йти кудись далеко-далеко, щоб і вітер з цього краю не долітав до нього. Але сил було так мало, що кожний рух болів йому.

«Куди тікати? – з жалем гадав він. – Зголоднів я... Немає мені путі».⁴⁶

Йшлося не тільки про фізичний геноцид щодо цілої нації, але й моральний...

Саме про це, так звані, «попутницькі» оповідання В. Підмогильного «Історія пані Ївги», «Сонце сходить», «Військовий літун».

У «безокі ями» самоти потрапила героїня «Історії пані Ївги». Це сумна історія пані Нарчевської, що їй після революційних подій довелося в селі покинути маєток і переїхати до міста, яке й згубило її душу й тіло: «Сусіди ненавиділи її за мовчання й урочистий вигляд. Ніхто не розумів її життя ані думок».⁴⁷

Колишній директор гімназії Володимир Петрович з оповідання «Сонце сходить» за нових обставин «утратив вплив на життя»: «Воно точилося поза ним, лишаючи йому тільки дивуватись та смутніти. ... Маленьке «я» робить людину частиною великих обставин життя. Хто має «я», рівне нулеві, той не живе, а додається».⁴⁸ Він відчував, що життя його поставило навколішки. І тільки вночі повертався до себе колишнього»: «Тиша й мерехтіння зір підносили його. В сонному царстві міста він відчував своє просте минуле, як знайдений скарб».⁴⁹

Здається, урбаністичний простір В. Підмогильного по вінця заповнений смутком і відчаєм. Молодий автор ставить питання, на які дезорієнтована сучасна людина й досі немає відповідей...

З глибин свідомості військового літуна Сергія Данченка вибухає розуміння абсурдності буття: «Земля! Це безглуздий чорний шматок, що лине безтямно у просторі. Навіщо? І люди теж чорні. Вони теж шматки і собі метушаться без упину. Вони горді, опанували природу, вони творять мистецтво, будують хмарочоси, мріють про рай. Нащо? Перед цим питанням блідне мистецтво, падають хмарочоси й розлітаються мрії. Нащо? Це прекрасне питання для людини й землі!»⁵⁰

Сходина 6. «Невеличка драма». «Місто». «Про розумові здібності людини...»

«Нащо?» На це питання намагаються відповісти герої з романів В. Підмогильного «Місто» (1928), який був оцінений радянською критикою як «ворожий пролетаріату», «ідеологічно-хибний»; «Невеличка драма» (1930), і – «Повість без назви» (1934). Ці твори

⁴⁴Я мислю, отже, існую... (лат.)

⁴⁵Підмогильний В. Собака // У кн.: Підмогильний В. Оповідання. Повість. Романи. - ... - С. 116

⁴⁶Підмогильний В. Син // с. 53.

⁴⁷Підмогильний В. Історія пані Ївги. – Там само. – с. 194.

⁴⁸Підмогильний В. Сонце сходить. – Там само. – с. 202.

⁴⁹Там само. – с. 205.

⁵⁰Підмогильний В. Військовий літун. – Там само. – с.

остаточно переконали сучасних критиків в тому, що «письменник цікавиться не людством, а людиною»⁵¹.

Поет Вигорський з автобіографічного роману «Місто» в розмові з головним героєм Степаном Радченком сказав про долю справжніх письменників: «На межі двох діб неминуче з'являються люди, що зависають якраз на грані, звідки видно далеко назад і ще далі вперед. Отже, вони слабують на хворобу, якої люди жодної партії ніколи не прощають, - на гостроту зору»⁵². Звісно, ці слова були небезпечними для самого автора роману, бо віддзеркалювали час, а головне, були поза ним, отже радянська література протягом всього ХХ століття знаходилася під тотальним наглядом з боку держави. Всі «гостроокі» поступово ліквідовувалися...

Дніпропетровськ епізодично ввійшов у роман Підмогильного. З нього до Києва, де розгортаються події, приїхав молодий інженер Дмитро Стайничий. Повністю зраціоналізований, він умовляє головну героїню Марту Висоцьку, для якої її кохання над усе, побратись і виїхати з нею до Дніпропетровська, де «він вирішив спеціалізуватись тим часом на ливарному майстерстві»⁵³ і що «йому трапляється взяти дві кімнати неподалік заводу, на лінії трамваю і в досить пристойному будинкові».⁵⁴

Дмитро промовляє цинічний монолог щодо сучасного шлюбу:

«Справа в тім, Марто, що шлюбу в наш час будувати на коханні не можна. Що таке кохання? Це чуття, Марто! Воно спалахне і перегорить. Димок собі піде та й годі. І скільки неприємностей людям через те кохання було! Скільки собі віку вкоротило – молодих, здорових, їм би тільки жити та працювати. І от не каються ж! Любити, каже, хочу! Та ти подивись, чи багато щастя з тої любові буває? Аби тільки мучитись та страждати... А це тепер нікому не потрібне. Це колись, коли людям робити не було чого, кохання в моді було... Лицарі там одне одного списами за дам штрикали, а тепер якби хто за дівчину побився – сама дурнем назвала б! Не та доба, Марто! Та й часу на це немає. Захопишся, загавишся, то не тільки соціалізму не збудуємо, а й кусати не буде чого. З торбами підем, кохаючи...»⁵⁵

А проте, «невеличкі драми» зіткнення особистості із суспільством набували нечуваного зорганізованого розмаху. 1929 р. у справі СВУ було заарештовано багато близьких В. Підмогильному людей, яких звинувачували в націоналізмі, серед них дніпропетровці Петро Єфремов, Любов Біднова⁵⁶, Василь Чапленко⁵⁷ та інші. Заступник прокурора УРСР Л. Ахматов, який вів процес СВУ як державний обвинувач, виступаючи на шпальтах «Червоного шляху», ще до винесення вироку, паплюжив арештованих літераторів і говорив, що вони ніби «хотіли притягти до СВУ таких письменників, як Косинку, Осьмачку, Плужника, Антоненко-Давидовича і Підмогильного»⁵⁸. Всі вони належали до так званої «попутницької» літературної організації «Ланка».

1930 р. Підмогильний дізнався, що від хвороби у Дніпропетровську помер добрий його знайомий, поет Трохим Романченко, якому він так і не встиг допомогти видати збірник поезій «Корали». Ортодоксальна критика вважала творчість Підмогильного «далекою й чужою революційній дійсності»⁵⁹. У Києві його вивели з редколегії журналу

⁵¹Якубовський Ф. Силуети сучасних письменників. – К., 1928. – С. 45.

⁵²Мельник В. Суворий аналітик доби. – С. 243.

⁵³Підмогильний В. Оповідання. Повість. Романи. – С. 610.

⁵⁴Там само. – С. 610.

⁵⁵Там само. – С. 608.

⁵⁶Біднова Любов Євгенівна (Л. Жигмайло; 1882, Одеса) – катеринославський педагог, активістка «Просвіти», публіцист, редактор.

⁵⁷Чапленко Василь Кирилович (1900 – 1990) -український письменник, літературознавець, мовознавець.

⁵⁸Ахматов Л. За радянську літературу // Червоний шлях. – 1930. - №4. – С. 152.

⁵⁹Колесник П. Валеріан Підмогильний. – Харків, 1931. – с. 6.

«Життя й революція». Він переїхав до Харкова, сподіваючись, що видасть там окремо «Невеличку драму», але не судилося: не отримав дозволу.

Невдовзі письменника було виведено зі складу редколегії часопису «Життя й революція», а його твори перестали друкувати. Він з родиною переїхав до Харкова, почав працювати у видавництві «Література і мистецтво». Повністю зосередився на перекладацтві: філософський трактат К. Гельвеція «Про людину, її розумові здібності та її виховання», двотомник творів Д. Дідро, перекладає та бере участь у підготовці багатотомних видань Гі де Мопассана (10 томів), О. де Бальзака (15 т.) та улюбленого А. Франса (25 т.). Ці видання лише були розпочаті. Твори, які він перекладав ніколи не були випадковими, вони відповідали його настроям, стану душі. В одному з «ділових» соловецьких листів В. Підмогильного до дружини Катерини Червінської від 16 лютого 1935 р. ми натрапляємо на аркуш з переліком його «перекладного» – одинадцять позицій тільки з А. Франса, а всього двадцять п'ять, У цьому рукописі є і К. Гельвецій – «Про людину».

Філософський трактат XVIII ст. «Про людину, її розумові здібності та її виховання» був виданий в Україні 1932 р. Роздуми французького філософа щодо неутвта, освіти, влади, свободи, тиранії, щастя індивідів, законодавства викликали багато палких емоцій не тільки в сучасників В. Підмогильного, а й є актуальними на порозі нового тисячоліття: приміром, «Що таке самовладство? Зародок лиха, який потрапивши в лоно держави, розвивається в ньому, щоб уродити злидні й спустошення» або «Найстрашніший ворог громадського добра то не заколот і не бунт, а деспотизм. Він змінює характер народу, і завжди на гірше».⁶⁰ «Свобода мислення дає плоди істини, ця свобода підносить душу, породжує величні думки; страх, навпаки, принижує її і творить лише ниці ідеї».⁶¹ «Деспот не дістав від природи потрібних сил, щоб самому підкорити націю. Він уярмив її лише за допомогою своїх яничарів, солдатів та війська. Якщо він не догодить тому війську, якщо воно проти нього повстане, тоді він безсилий, позбувшись своєї підпори. Берло падає йому з рук, його засуджують його ж спільники. Його не судять, а вбивають».⁶² Досить прозора асоціація...

Сходина 7. «Повість без назви». Соловки.

В останньому творі В. Підмогильного «Повість без назви» (1934) історія журналіста Андрія Городовського починається у вагоні поїзда Дніпропетровськ – Київ:

«За склом у сьайві захмареного місяця нескінченно і темно розгортався рівний степ за чорними хвилями чагарів і дерев, посаджених понад залізницею. Час од часу цей неосяжний краєвид землі починав миготіти під ліхтарями полустанків, що швидкий поїзд поминав, не спиняючись, і зовсім зникав за будівлями там, де належалась зупинка».⁶³

І знову самоаналіз, до якого так тяжіють герої Підмогильного: «Ти не маєш абсолютної певності, ятрила його думка, якби мав її, чи могла б я в тобі виникнути, нікчемний хвалько! Я отрута, і ти дозволяєш мені жити в собі. Я свідчення кволості твоєї душі, і ти неспроможний мене знищити. Але він уперто відповідав на ці звинувачення:

Я сильніший від тебе, тому терплю тебе в собі. Ти добродійний загородок неспокою, що не дає мені забути про мету. Ти гострий докір, що примушує мене йти вперед. Я люблю тебе як частину себе, як те, без чого моє життя стало б безбарвним животінням самотника без спокуси!»⁶⁴

⁶⁰Гельвецій К. Про людину, її розумові здібності та її виховання. –Харків, 1932. – С.123 – 125..

⁶¹Гельвецій К. Про людину, її розумові здібності та її виховання. – К.: Основи, 1994. – с. 335.

⁶²Там само. – с. 360.

⁶³Підмогильний В. Оповідання. Повість. Романи. – 246-247.

⁶⁴Там само – 248.

Повість залишилася без назви і без кінця. Рукопис твору зберігався у спецархіві під заборонаю понад п'ятдесят років. Вона, за словами Валерія Шевчука, є «одним із найблискупіших й найсерйозніших творів не тільки В. Підмогильного, а й усієї тодішньої української літератури»⁶⁵, що в ній він розвивав основну філософську тезу попередніх творів, яку він виніс в епіграф роману «Місто»: «Шість прикмет має людина: трьома подібна вона на тварину, а трьома на янгола...» (Талмуд. Трактат Авот).⁶⁶

Письменник раніше за французьких екзистенціалістів Ж.-П. Сартра, А. Камю відчув абсурд, який оточував людину, беззахисну проти свого уряду. Валер'ян Підмогильний приречений був цим урядом до страти.

8 грудня 1934 р. В. Підмогильного заарештували «як учасника контрреволюційної організації, що ставила собі за мету терор проти вождів партії». До цієї вигаданої організації було притягнуто українських письменників В. Поліщука, Г. Епіка, М. Куліша, Є. Плужника, В. Вражливого, А. Любченка та інш. 28 березня 1935 р. пролунав вирок: «позбавлення волі терміном на десять років...»

Письменник відбував покарання в спеціалізаторі на Соловках. Перекладав Шекспіра «Генріха VI», Вайльда «Портрет Доріана Грея». Написав кілька оповідань, повість, мріяв про роман «Осінь 1929»... 3 листопада 1937 р. до 20-ої річниці Жовтня разом із В. Підмогильним (вирок трійки УНКВС ЛО за протоколом № 83 від 9. 10. 1937 щодо засудженого до ВМП Підмогильного В. П.) була розстріляна ціла генерація Українського відродження. Це сталося в урочищі Сандормох Медвеж'єгорському районі республіки Карелія

«З ним зломилася одна з найоригінальніших гілок української пореволюційної літератури – інтелектуальна проза».⁶⁷

Сходина 7. «Життя хоче бути»...

Твори В. Підмогильного, який невідомо як був закинутий у цей світ, аби стояти «на варті страждання» людини, не зважаючи на більшість безперспективних фіналів та повне зневірення своїх героїв, все ж дає їм і нам надію на світло та... іноді зовсім неможливий шанс, – «бути!»:

«Життя хоче бути. І однаково як – чи сонцем світити, чи зорею линути в просторі, чи квіткою пахнути, чи людиною сміятись, чи каменем падати в безодню. Життя хоче бути! В безлічі змін воно розгортає своє пишне гілля. В коханні і смерті, в землетрусах і велетенських протуберанцях, у кометах, в зоряному дощеві, в заколотах і крові воно святкує саме себе – і нема де сховатись. Життя пронизало всесвіт своїми стрілами, воно п'є вічність пожадливими устами, – і притулку немає. Життя хоче бути!».⁶⁸

13 серпня 2017 р. І. Мазуренко, н. с. музею «Літературне Придніпров'я»

⁶⁵Шевчук В. Полинова зоря Валер'яна Підмогильного // Українська мова і література в школі. – 1991. - №2. – С. 77.

⁶⁶Підмогильний В. – С. 308.

⁶⁷Мельник в. Валер'ян Підмогильний: До 90-річчя від дня народження.- К.: Т-во „Знання” УРСР, 1991. – с. 48 (Сер. 6 „Світкультури”. № 1).

⁶⁸Підмогильний В. Військовий літун. – Там само. – с. 190.